

УДК: 101:374

Н.М. ПОЖАРСЬКА

РИЗИКИ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ В ЗАСІБ ВІДЧУЖЕННЯ

Пожарська Наталія Михайлівна – аспірантка кафедри філософії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут», методист вищ. кат. відділу організації роботи зі студентами НТУУ «КПІ»

У даній статті автор розглядає феномен відчуження і, враховуючи існуючий науковий доробок, окреслює підходи до вивчення даного феномена саме в системі освіти. Також автор вважає, що в сучасних умовах трансформації українського суспільства важливого значення набуває проблема розвитку, збереження і реалізації інтелектуального потенціалу суспільства, адже успіху досягає те суспільство, в якому освіта і наука є реальними пріоритетами державної політики, а одним із шляхів подолання проблеми відчуження є переорієнтування суспільної уваги з матеріально-виробничого і споживачького процесів на головний елемент, який є його складовою, – на людину.

Ключові слова: відчуження, відчуження в системі освіти, духовне відчуження, освітній простір, творчість.

В данной статье автор рассматривает феномен отчуждения и, учитывая научное наследие, очерчивает подходы к изучению данного феномена в системе образования. Также автор считает, что в современных условиях трансформации украинского общества важнейшее значение принимает проблема развития, сохранения и реализации интеллектуального потенциала общества, ведь успеха достигает то общество, в котором образование и наука есть реальными приоритетами государственной политики; одним из путей преодоления проблемы отчуждения – переориентирование общественного внимания с материально-производственных и потребительских процессов на главный его составляющий элемент, – на человека.

Ключевые слова: отчуждение, отчуждение в системе образования, духовное отчуждение, образовательное пространство, творчество.

In the given article the author examines the phenomenon of alienation and taking into consideration the scientific heritage, outlines the approaches to the study of this phenomenon in the education system. The author also considers that in modern conditions of Ukrainian society transformation the crucial issue takes the problem of development, preservation and realization of intellectual potential of society, as the success is achieved in a society in which education and science are the real priorities of state policy; one way to overcome the problem of alienation is the reorientation of public attention from material production and consumption processes in its main constituent elements to a person.

Key words: alienation, the alienation in education, spiritual alienation, educational space, creativity.

© Н.М. Пожарська, 2012

Цель творчества – самоотдача,
А не шумиха, не успех.
Позорно, ничего не знача,
Быть притчей на устах у всех.
Б.Л.Пастернак

Проблема відчуження вже багато століть є однією з центральних проблем для дослідників різних філософських напрямків та течій. Спостерігається велика кількість намагань дати визначення поняття «відчуження», але, на наш погляд, сьогодні найбільшу актуальність та інтерес викликає з'ясування місця і ролі даного явища в системі освіти.

Вперше поняття «відчуження» зустрічається у Платона і визначається ним як викривлення, збідніння первинної суті речі [1]. В подальших філософських роботах (Г.Гегель, Л.Фейєрбах, К.Маркс, Ж.-Ж. Руссо, Ж.-П.Сартр, К.Ясперс, А. Камю, М. Хайдеггер, Д. Лукач, Г.Зіммель, Е. Фромм та інші) відчуження розуміється в термінах «віддалення», «відрив», «відхилення», «заперечення», «відсторонення», «протиставлення» тощо. З того часу мало що змінилося, а отже, мета нашої роботи полягає в тому, щоб за допомогою спадщини цих учених окреслити підходи до вивчення феномена відчуження в системі освіти.

Сформувалось визнане більшістю науковців уявлення про відчуження як про процес об'єктивного перетворення людської діяльності і її результатів на певну самостійну силу, що протистоїть людині і панує над нею. Інакше кажучи, відчуження постає як особлива форма опредметнення людиною своїх інтелектуальних і фізичних здібностей, як фактор, що опосередковує взаємовідносини між людьми, між особою та суспільством, між людиною і природою [2].

У марксистській традиції і на сьогодні відчуження розглядається як присвоєння одними людьми сил, засобів і результатів діяльності, які належать іншим, тобто він розумів відчуження як суспільні відносини, як похідну відносин власності. Слід зазначити, і з цим, можливо, хтось не погодиться, але саме марксистське трактування відчуження дає нам прямий вихід на проблему кризи в системі освіти. Сьогодні, коли українське суспільство на власному досвіді осягає реалії капіталістичного світу, методологічне значення концепції К.Маркса збільшується.

Отже, ми погоджуємося з тим, що відчуження породжене відповідним типом соціальних взаємовідносин, при якому взаємовідносини між людьми підміняються відносинами між речами і, як наслідок,

док, - фетишизація предметного світу (влада, гроші, а в освіті – це престиж ВНЗ, престиж професії, становище в суспільстві тощо).

Відчуження може охоплювати не тільки особистість, але й групи людей, окремі соціальні верстви, класи чи навіть цілі народи, якщо широко розповсюджуються дискомфортні умови існування і великі групи опиняються не стають потрібними існуючому суспільству. Можна виділити наступні форми відчуження:

- відчуження діяльності – спустошення та збідніння суб'єкта в процесі праці;
- відчуження умов діяльності від діяльності – протистояння передумов праці суб'єкту праці;
- відчуження результатів діяльності від суб'єкта діяльності;
- відчуження теорії від практики, що породжує відхилення в свідомості і поведінці членів суспільства;
- відчуження соціальних структур, інститутів – протистояння державної бюрократичної машини звичайним членам суспільства.

У зв'язку з поліфонією розуміння феномена «відчуження» є необхідність розглянути різноманітні підходи щодо визначення його змісту і окреслити розуміння, до якого ми схиляємося в даному дослідженні зокрема. М. Хайдеггер відчуження розглядав як «... спосіб буття в умовах суспільності, в світі повсякденних турбот; відчуження знеособлює людину, перетворює її на функціональну одиницю суспільства; відбувається розчинення людської екзистенції в відчужених суспільних нормах поведінки і образу мислення; використовуються суспільні засоби повідомлення, зв'язок (газети), кожний уподібнюється іншому...» [3, 76].

Згідно з думкою І.С. Кона стосовно трактування та природи феномена відчуження, то він викремлює три підходи до визначення, а саме: глобальний – під відчуженням розуміється будь-яке опредметнення людської діяльності, при якому прояв діяльності приймає матеріальну форму і відокремлюється від людини; соціально-економічний – під відчуженням розуміється уречевлення суб'єкта і поневолення його продуктами особистої діяльності; психологічний – під відчуженням розуміється психологічний стан людини, яка відчуває особисту несвободу і маніпуляції з боку зовнішніх сил [4, 254-264].

Г.Зіммель головним механізмом відчуження вважав гроші і створені ними відносини. Він підкреслював, і ми із цим не можемо не погодитись, що як тільки річ починає розглядатися з позиції грошової вартості, то її якісна цінність втрачається і переходить у кількісну. Значення цієї ідеї для розуміння відчуження в системі освіти стає очевидним, якщо в наших роздумах на місце грошей поставити «академічну свободу» (чи несвободу).

Звернемося тепер до життєво важливої для постійного відтворення суспільства сфери – до системи освіти. Система освіти – це дзеркало життя будь-якого суспільства. В ній відображаються всі соціальні проблеми, недоліки та досягнення суспільного життя. Освіта, як відомо, - це умова відтворення суспільством своєї суті, вона визначає по-

тенціал знань, навичок, які необхідні суспільству загалом та людині в ньому зокрема, а також їх форми реалізації на практиці. В радянській літературі найбільш вдалий аналіз філософської модифікації категорії освіти був даний А.В. Луначарським: «Явище освіти є, по суті, основним стрижнем людського буття, кожної гідно жити людської істоти і всього свідомого життя людського суспільства» [5, 70-86]. Інакше кажучи, в якості головної цілі освітнього процесу філософ вважав гармонійний всебічний розвиток особистості, перетворення «з людського напівфабрикату, з людини-болванки» в щось схоже на поняття Людина. Як зазначає Гавриленко І.Н., вплив освіти на суспільне виробництво визначається місцем науки в структурі виробничих сил. Чим більше наука стає безпосередньо виробничою силою, тим органічніше входить освіта в процес матеріального виробництва, тому що виробничі сили такого роду проявляються «в формі знань» [6]. За Марксом, наука перетворюється на «безпосередню продуктивну силу» [7, 197], оскільки діалектика взаємодії виробництва і науки набуває дедалі більшого значення в житті суспільства. З одного боку, сучасна наука, керована корисливими інтересами правлячої еліти (власниками капіталу), дедалі більше використовується в їх інтересах, а не суспільства, відбувається «...експлуатація науки, теоретичного прогресу людства», адже «... капітал не створює науки, але він експлуатує її, привласнює її для потреб процесу виробництва» [8, 513]. На противагу цьому американський економіст Пітер Ф.Дракер стверджував, що освіта «... це сьогодні єдиний реальний капітал. Розвиток національної освіти є найголовніший засіб створення капіталу» [9, 57].

Можна констатувати, що сьогодні в вітчизняній, і не тільки, системі освіти відчуження катастрофічно зростає. До числа основних аспектів відчуження в освіті слід віднести наступне: фінансове відчуження освітньої спільноти від державної політики; відчуження держави та державних службовців від реальних проблем та потреб освітніх закладів; зростання егоїстичних настроїв, невміння старанно працювати для накопичення знань молодого покоління; реформування в освіті по західних зразках жорстко директивного характеру і повне відсторонення від них освітньої спільноти, ігнорування наукового досвіду тощо. Яскравим прикладом перетворення системи освіти в засіб відчуження може бути й така «досконала» американська система, де під лозунгом вседоступності освіти держава надає кредити на навчання і як наслідок – «відчуває частину» від людини з умовою повернення цього кредиту впродовж десяти років.

Узагальнюючи всі тенденції розвитку освітньої сфери, більшість науковців основними її характерними ознаками чи, інакше кажучи, «формами прояву відчуження», вважають:

- тенденцію комерціалізації освіти, яка проявляється в скороченні бюджетного фінансування, створенні таких умов, при яких учбовий заклад повинен заробляти кошти за рахунок позабюджетного фінансування, підвищення оплати за навчання тощо. Комерціалізація освітньої діяльності досягла

рівня, якого не було за всі двадцять років незалежності України, причому ця комерціалізація має явний присмак заробляння грошей;

- відбувається подальший процес централізації системи освіти, в той час коли у всьому світі йде децентралізація, а прийняття рішення про підпорядкування всіх вузів Міносвіти ще одне тому підтвердження;

- створення «елітарної» освіти, тобто за допомогою освіти здійснюється відбір по соціальному походженню, який зовні виглядає як відбір «по здібностях»;

- збідніння людиностворюючого комплексу в суспільстві, тобто скорочення програм з гуманітарної підготовки, витіснення фундаментальних дисциплін (досліджень) прикладними тощо;

- поширення інтелектуальної власності;

- проблему мотиваційного забезпечення як суб'єктів, так і об'єктів освітнього процесу, при якому цінністю стає не сама освіта з його реальними ефектами розвитку особистості, а прагматичний паперовий документ про освіту; скорочення теоретичного курсу навчання; створення умов, при яких втрачається здатність самостійно і творчо працювати;

- зростання ізоляціонізму і соціально-територіальної диференціації, тобто розколу освітнього простору на більш замкнуті та «статусні» чи «престижні» складові, що говорить про значні прогалини в управлінні освітою.

Таким чином, у сучасних умовах відчужених форм соціальності (суспільні відносини, які втратили свій дійовий зв'язок з індивідом, який їх виробляє) освіта перетворюється на засіб збереження і закріплення соціальних відмінностей і соціокультурної нерівності. Створення елітарної освіти, перетворення її на «виробництво дипломів» чи, інакше кажучи, «вседоступність і всезагальність освіти», не підкріплюючи при цьому якістю здобутих знань, усвідомлення того, що диплом – це гроші, накопичення капіталу тощо – все це стає свідченням перетворення системи освіти в засіб відчуження особистості і, як результат, «освіта – без навчання та виховання, грамотність – без знання, особистісний розвиток – без організаційного засвоєння соціального досвіду і «революція» в освіті – без реальних соціальних перетворень» [6]. Товарно-грошові відносини в умовах капіталізму викривлюють зміст людської діяльності і заважають вільному, всебічному розвитку особистості, а здобуті знання та навички розглядаються як формування особливої форми капіталу – «людського капіталу», прибуток якого визначається мірою рентабельності, тобто різницею між тим, що вклали, і отриманим результатом. Освіта в цьому випадку перетворюється в специфічну прибуткову діяльність. Тут можна згадати трудову теорію вартості, де учбова діяльність є товаром, вартість якого залежить від вкладених ресурсів.

Так, дійсно, освіта – процес діяльний, в якому людина професіоналізується. В умовах антагоністичного розділення праці та приватної власності діяльність приймає форму квазідіяльності, тобто такої діяльності, яка відчужує дійсну сутнісну ді-

яльність людини, посилюючи та закріплюючи її відчуження. В якості інтегративної діяльності, особливого виду діяльності, яка була б показником ефективності і значимості як діяльності взагалі, так і діяльності кожної конкретної людини, є «творча діяльність». Мексі М. з цього приводу писала: «Творчість є притаманно людською силою і без її розвитку особистість деформується і руйнується» [10, 31].

На підтримку цих слів видатний філософ В.О. Босенко стверджує, що на сучасному рівні розвитку виробництва практика людини невід'ємно повинна носити високорозвинений освітній характер. Така суспільна практика в своєму існуванні і функціонуванні, відповідно, потребує універсально освіченої людини. А творчість, в даному випадку, розуміється як розвиток/прогрес якісно нового пізнання, а також як головний спосіб формування професіоналізму і майстерності, а з іншого боку як критерій професіоналізму і майстерності. Отже, людина повинна розвивати всі свої здібності і управляти ними, інакше вона буде відчужена від самої себе.

Хотілося б окремо зупинитися на тому, що філософський аналіз даного феномена і основні підходи до визначення відчуження І.С. Кона (психологічне відчуження) дозволяють нам окремо виділити та більш детально зупинитися на його різновиді як духовне відчуження, тобто внутрішнього прояву зовнішніх причин. Духовне відчуження постає в формі відчаю, як наслідок втрати віри, надії в позитивні якості самої людини і науки. З актуалізацією та активним впровадженням гуманістичних принципів та ідей суть гуманізації освіти полягає в тому, що це багатоплановий процес, який передбачає єдність загальнокультурного, соціально-морального та професійного розвитку особистості, а також є концентрованим вираженням і відображенням науково-пізнавальних, соціально-економічних, політичних, моральних і культурних потреб суспільства загалом. Парадокс сьогодення сучасної людини складається з того, що вона нібито отримала безмежну свободу, а насправді вона знаходиться в скляній клітці, яка накопичила в собі різні ідеї, спокуси, думки, матерії тощо. Під маскою особистої ініціативи, самостійності, гнучкості, розширеним світоглядом прихована невпевненість та страх відповідальності. Особистість не належить сама собі, вона не належить нікому, адже важливим фактором, який визначає світогляд, крім особистісних властивостей, є спосіб життя особистості, що пов'язаний з її суспільним становищем, соціальною роллю, наданими обов'язками в той чи інший історично складений проміжок часу.

Якщо в радянські часи, здобувши вищу освіту, людина мала можливість влаштуватися на роботу за спеціальністю (це гарантувала держава) і мати при цьому весь соціальний пакет, не думати про «буденні речі», то в наш час людина стикається з постійним пошуком: пошук роботи, пошук житла, пошук самого себе нарешті – і як наслідок відбувається перелом свідомості до так званого «тут» і «зараз». Те саме можна говорити і про систему освіти,

вона теж знаходиться в постійному пошуку, адже в суспільстві, де все купується і продається потрібно знайти своє конкурентоспроможне місце.

Отже, якщо духовне відчуження характеризується втратою особистістю і суспільством своєї духовної сутності, свого життєвого призначення, то і стан сучасної освіти в повній мірі містить у собі вказані ознаки. Тут слід згадати, що просторово-часові характеристики має будь-яке явище буття світу. Якщо простір є найзагальнішою формою сталості, збереження змісту об'єктивної реальності, то час – це форма його розвитку, внутрішня міра його існування та самознищення. З цього приводу Д.Гуддінг і Дж. Леннокс у своїй роботі «Світгляд: Для чого ми живемо і яке наше місце у світі» [11] дуже змістовно описують систему освіти і зазначають, що в наш час спостерігається все більша спеціалізація освіти. Той величезний приріст знань, який відбувся за останні сто років, привів до того, що якщо людина не концентрується на тій чи іншій галузі науки, то їй стає важко стежити за останніми науковими досягненнями і усвідомлювати сенс постійно зростаючого потоку нових наукових відкриттів. З одного боку, ця ситуація нас надихає, адже вона представляє фантастичний прогрес науки та техніки. Але, разом з тим, необхідно не забувати, що справжня освіта повинна нести більш широку ціль: щоб зрозуміти сучасний прогрес, то необхідно розглядати його в контексті традицій, які успадковані з минулого, а саме – необхідно розуміти історію. Освітній простір є форма трансляції соціального досвіду від покоління до покоління на рівні, що перевищує природний, що має місце без спеціально організованих процесів навчання і виховання, природний процес – такий, що не інтенсифікований спеціальними впливами на суб'єктів освіти. Освітній простір дуже нерівномірно заповнений відповідними подіями, неомогенний: він складається з освітніх подій, різних по важливості, стратифікованих. Потоки ці зумовлені відповідним освітнім потенціалом освітніх структур.

Також зазначимо та погодимось з незаперечним судженням Н.Де Вітта про те, що «в кожній країні освіта визначається суспільством, його культурною спадщиною», «що взаємний вплив політичних, економічних, соціальних і культурних факторів на освітню політику і освіту в суспільстві загальноновизнаний» [12, 11], адже ще Монтеск'є наголошував на тому, що закони освіти повинні бути пов'язані з принципами уряду. Отже, щоб освіта не стала засобом відчуження в освітній політиці (стратегії розвитку освіти) повинні дотримуватися

основні принципи всезагальності через забезпечення доступності та реалізація принципу освіти протягом життя (Гельвецій: «Все моє життя і є, власне, тривалим вихованням»), які підкріплені, на нашу думку, не менш важливим, принципом академічної свободи.

Таким чином, враховуючи всі форми прояву, відчуження відбувається не тільки на особистісному рівні, але й на всіх інших рівнях розвитку системи освіти. Так, наприклад, відчуження держави, чиновників від системи освіти в державі, від реальних проблем навчальних закладів; відчуження робітників сфери освіти від державної політики; відчуження національних освітніх програм від запиту суспільства, відчуження ринку праці від молодого спеціаліста тощо. Слід пам'ятати, що освіта належить до таких інституцій, від якості і рівня розвитку яких безпосередньо залежить прогрес суспільства загалом і людської особистості зокрема (Л.Губерський, М.Михальченко, В. Андрущенко) [13, 500], а отже, освітня політика, як єдиний і необхідний «регулятор» даного прогресу, – це політика, що стосується цілей освітньої системи та дій, що мають бути здійснені з метою їх досягнення (стратегічне планування в освітньому секторі, використання альтернативних підходів до вироблення результативних дій, розв'язання проблем рівного доступу до якісної освіти тощо). Але в сучасних умовах ми можемо чітко побачити, що набирають обертів спроби уніфікувати українську освіту саме з євразійськими стандартами при збереженні риторики про дотримання загальноєвропейських принципів. Звісно, реалії сьогодення потребують змін та кардинально нового підходу в розумінні місця та ролі освіти в сучасному суспільстві, але непотрібно при цьому відкидати і забувати досвід попередніх років, зрікатися історичних та національних особливостей. Один з шляхів подолання проблеми відчуження: переорієнтувати суспільну увагу з матеріально-виробничого і споживацького процесів на головний елемент, який є його складовою, – на людину. Людина повинна згадати про себе, усвідомити себе і своє існування в повній мірі. Тут можна з упевненістю говорити про творчу складову. Невдарма ми розпочали дану статтю зі слів видатного російського поета і письменника Б.Л. Пастернака, адже цими філософськи насиченими словами він чітко дає нам, сучасним, зрозуміти, що майбутнє суспільства і людини (в тому числі і освіти) залежить тільки через усвідомлення особистої справжньої свободи, через повернення до самого себе завдяки своїй творчій складовій, усвідомлення цінності знання тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Мыслители Греции. От мифа к логике: Сочинения. М.: ЭКСМО – Пресс. 1998. - 832 с.
2. Осічнюк Ю.В. Мультиверсум. Філософський альманах. - К.: Центр духовної культури, -2004. - №41
3. Хайдеггер М. Время картины мира // Современные концепции культурного кризиса на Западе. М., 1976.
4. Кон И.С. Социология личности. М.: Политиздат, 1967. - 383 с.
5. Луначарский А.В. О народном образовании. М., 1958
6. Гавриленко И.Н. Отчуждение личности при капитализме средствами образования и воспитания. – Киев-Одесса: «Вища школа». - 1986
7. Маркс К., Энгельс Ф. Соч.: 2-е изд. - Т.46.- Ч.П. Гос. издательство политической литературы. – Москва, 1961.
8. Маркс К., Энгельс Ф. Соч.: 2-е изд. – Т. 47, Гос. издательство политической литературы. – Москва, 1961.
9. Турченко В.Н. Научно-техническая революция в образовании. – М.: Политиздат, 1973. – 223с.

10. Macki, M. Education in the Inquiring. Society. An Introduction to the Philosophy of Education
11. Д. Гудинг, Дж. Леннокс Человек и его мировоззрение: для чего мы живем и каково наше место в мире; пер. с англ. под общ. ред. Н. А. Жукалюка. - К.: в 3х Т. - 2007. - 447с.
12. De Witt, N. Soviet Professional Manpower
13. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура, ідеологія, особистість. Методолого-світоглядний аналіз. – К., 2002. – 577 с.